

II. M A T E R I A Ł Y

IWONA PIETRZKIEWICZ

Instytut Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa
Uniwersytet Pedagogiczny im. Komisji Edukacji Narodowej, Kraków

PRO USU ET ERUDITIONE. BIBLIOTEKA WEJHEROWSKIEGO PROBOSZCZA FRANCISZKA WALENTEGO RUTHENA Z PRZEŁOMU XVII I XVIII WIEKU

Książd Franciszek Walenty Ruthen (1674–1734) — twórczość, księgozbiór. Zawartość biblioteki F.W. Ruthena w świetle zachowanych egzemplarzy. Życie duchowe i gromadzenie książek w diecezji chełmińskiej w XVII i XVIII wieku.

SŁOWA KLUCZOWE: historia książki, biblioteki kościelne, księgozbiory historyczne, Wejherowo, Franciszek Walenty Ruthen

Zbiory kościelne, zarówno diecezjalne, jak i klasztorne, analizujemy zazwyczaj jako pewne całości instytucjonalne¹, nie sposób jednak oddzielić ich historycznego kształtowania się, zawartości, wpływu i znaczenia od zainteresowań bibliofilskich pojedynczych osób. To właśnie prywatne księgozbiory, tradycyjnie współtworzące zbiory kościelne, nadają im charakterystyczny rys, wychodząc poza pragmatykę szeroko pojętych powinności duszpasterskich². Widać to wyraźnie na przykładzie zbiorów parafialnych. Na ogół przecież biblioteki parafialne zawierały jedynie podstawowy zestaw tytułów, a pozostałe gromadzili duchowni już we własnych, prywatnych zbiorach. Ich cechą wspólną jest wychodzenie poza pewien schemat narzucony przez ustawodawstwo kościelne, a koncentrowanie się na własnych zainteresowaniach i potrzebach³. W taki też sposób spojrzeć trzeba na biblioteki poszczególnych parafii i prywatne zbiory administrujących nimi księży.

¹ Hieronim Eugeniusz WYCZAŃSKI, *Kościelne zbiory biblioteczne (wiek XVI–XVIII)*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej w Polsce*. T. 2: *Od Odrodzenia do Oświecenia*, cz. 1: *Teologia humanistyczna*. Praca zbiorowa pod red. Mariana Rechowicza, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1975, s. 519–551.

² Jan KRACIK, *Biblioteki parafialne a prywatne księgozbiory duchowieństwa. Dekanat Nowa Góra w XVII–XVIII wieku*, *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne* (32) 1976, s. 249–271.

³ Tomasz MOSKAL, *Biblioteki parafialne w archidiaconacie sandomierskim w XVIII w.*, Sandomierz: Wydaw. Diecezjalne 2005, s. 49–52.

Fragmety takich indywidualnych kolekcji, które odnaleźć można w historycznych zbiorach kościelnych, są bardzo liczne. Niekiedy okazują się one bardzo interesujące, jak w przypadku księgozbioru Franciszka Walentego Ruthena, proboszcza w Wejherowie i administratora kilku innych pomorskich parafii, zachowanego w Bibliotece Seminarium Duchownego w Pelplinie, jednej z największych tego typu bibliotek w Polsce⁴. Struktura zbiorów pelplińskich pokazuje, jak złożony był proces przejmowania zbiorów kościelnych, diecezjalnych i poklasztornych, w tym także prywatnych. Zbiór Ruthena trafił do biblioteki pelplińskiej jako część księgozbioru przejętego po skasowanym klasztorze misjonarzy w Świętym Wojciechu pod Gdańskiem.

Franciszek Walenty Ruthen jest znany historykom Wejherowa, a szerzej Kaszub i Pomorza. Ustalone zostały podstawowe fakty z jego życia, a jak się wydaje, był on osobą wielowymiarową i interesującą, zarówno dla jemu współczesnych, jak i z dzisiejszej perspektywy. Rodzina Ruthenów wywodziła się z tego terenu, tutaj też jej członkowie pracowali, pozostając w ścisłym związku z miejscowymi instytucjami kościelnymi. Kariera duchowna Franciszka Walentego jest dobrze udokumentowana, on sam zasługuje jednak na dokładniejszą charakterystykę, zwłaszcza w świetle zachowanej spuścizny kolekcjonerskiej i twórczej. Fragmenty prywatnego zbioru książek Ruthena znajdują się dzisiaj w kilku miejscach. Tekst poniższy jest próbą zestawienia wszystkich zachowanych dzieł, a także analizy zainteresowań twórcy tego zbioru oraz samej jego kolekcji.

W przypadku indywidualnych zbiorów osób pełniących różne funkcje kościelne trudno czasem o precyzyjne rozdzielenie *stricte* prywatnych kolekcji od tych uważanych za przynależne do konkretnej instytucji kościelnej. Pytanie to pojawia się także, gdy analizujemy zbiór Ruthena, proboszcza i zarządcy kilku parafii. Bliższe spojrzenie na zachowane książki, ale i na dokumentację miejscowych bibliotek parafialnych pozwala na traktowanie tej kolekcji jako biblioteki prywatnej. Potwierdza to analiza miejscowych parafialnych zbiorów bibliotecznych, przeprowadzona na podstawie zachowanych dokumentów wizytacyjnych⁵, połączona z próbą ich porównania ze zbiorem prywatnym⁶.

⁴ Tadeusz GLEMMMA, *Biblioteka Biskupstwa Chelmińskiego w Pelplinie*, [w:] *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie*. Praca zbiorowa pod red. Stefana Wierczyńskiego, Poznań: Kom. Organizacyjny IV. Zjazdu Bibliofilów i II. Zjazdu Bibliotekarzy Polskich 1929, s. 289–294; *Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie. Historia i dzień dzisiejszy*. Red. Stanisław Grunt i Anastazy Nadolny, Pelplin: Wyższe Seminarium Duchowne 2009. Pełna literatura zob. Barbara GÓRA, *Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie 1828–2000*, Kraków: Wydaw. Naukowe AP 2007, s. 27–45.

⁵ Krzysztof Maciej KOWALSKI, *Księgozbiory parafialne archidiaconatu pomorskiego w XVI–XVIII w. Studium z dziejów kultury intelektualnej Prus Królewskich*, Gdańsk: Uniwersytet Gdański 1993; Joanna SZADY, *Księgozbiory parafialne w prepozyturze wiślickiej w II połowie XVIII wieku*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2009. Tu literatura dotycząca księgozbiorów parafialnych.

⁶ J. KRACIK, *Biblioteki parafialne...*, s. 249–271.

Podjmując analizę zbiorów Ruthena, podkreślić trzeba wyraźnie specyfikę kolekcji indywidualnej, która z jednej strony powstaje z racji określonego wykształcenia i wykonywanego zawodu — co implikuje podstawowy warunek jej użyteczności, z drugiej jednak odzwierciedla zupełnie prywatne zainteresowania i ambicje właściciela, nie zawsze pozostające w bezpośrednim związku z pracą oraz pełnionymi funkcjami.

Księgozbiór Ruthena powstawał w dość typowych okolicznościach: jego podstawą były książki pozyskane od członków rodziny, część pojawiła się w trakcie zdobywania wykształcenia, a kolejne wraz z obowiązkami duszpasterskimi. Jako typową bibliotekę prywatną cechowało ją dziedziczenie w ramach rodziny, co dobrze dokumentują zachowane na egzemplarzach znaki własnościowe. Zarazem Ruthen gromadził pomoce niezbędne w pracy duszpasterskiej, dzieła służące pogłębianiu wiedzy teologicznej i historycznej, a także własnej erudycji. Nieobce mu było też czysto bibliofilskie pragnienie estetycznej przyjemności płynącej z posiadania książek.

W przypadku biblioteki Ruthena jej użyteczne cele uzupełniała potrzeba posiadania księgozbioru jako znaku społecznego statusu. Ich świadectwem są szczególnie skrupulatne zapisy proveniencyjne na książkach, wskazujące na aktualnie pełnione przez właściciela funkcje i zajmowane stanowiska. Istotniejszy okazuje się jednak fakt uzupełniania księgozbioru tworzonymi przez Ruthena przez całe życie wypisami z różnych dzieł i tłumaczeniami tekstów religijnych. Pracował nad nimi przez wiele lat i praca ta na pewno nie wynikała tylko z chęci posiadania określonego tekstu, lecz raczej pewnych ambicji związanych z pełnionymi funkcjami. Można podejrzewać, że wiązały się one przede wszystkim z chęcią kontynuowania dorobku twórczego poprzedników na parafii wejherowskiej, ale także z rozwojem miejscowego kultu kalwaryjskiego.

Należy w tym miejscu przedstawić środowisko, w którym funkcjonował Ruthen. Jak już wspomniano, jego rodzina związana była z Wejherowem (Neustadt, Weiherfrey), stolicą ziemi kaszubskiej i zarazem znanym ośrodkiem pielgrzymkowo-maryjnym na Pomorzu. Wydaje się, że dzieje miasta zaważyły istotnie na wyborach życiowych członków rodziny, w tym także Franciszka Walentego. Powstanie i rozwój Wejherowa wiąże się z postacią Jakuba Wejhera (1609–1657), wojewody malborskiego⁷, który po cudownym ocaleniu z zasypanego okopu podczas kampanii smoleńskiej króla Władysława IV dokonał zarówno lokacji Wejherowskiej Woli, jak i pierwszych tu fundacji kościelnych⁸. W 1647 roku sprowadził do miasta reformatów, dla których z czasem wybudowano kościół

⁷ Stefan CIARA, *Kariera rodu Weiherów (1560–1657)*, Warszawa: Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego 1980.

⁸ *Historia Wejherowa*. Red. Józef Borzyszkowski, Wejherowo: Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej 1998, s. 70.

św. Anny⁹. Przebieg fundacji opisał już w połowie XVII wieku jeden z osadzonych tu zakonników — Grzegorz z Gdańska¹⁰, pierwszy gwardian wejherowskiego konwentu¹¹. Z czasem miasto stało się ośrodkiem chętnie wybieranym przez osadników ze Szwecji, Inflant, Pomorza Zachodniego i Śląska, a także przez rodziny szlacheckie z rodów kaszubskich¹².

Dla funkcjonowania organizacji kościelnej na północnych ziemiach Rzeczypospolitej szczególne znaczenie miała obecność na tych terenach społeczności protestanckich. Sama diecezja chełmińska, na której obszarze pracował Ruthen, jako ostatnia z utworzonych w okresie staropolskim, pod względem terytorialnym należała do diecezji najmniejszych w Rzeczypospolitej, a niejednorodnych pod względem narodowościowym i wyznaniowym¹³. W Prusach Królewskich takie

⁹ Początkowo byli to franciszkanie konwentualni z Chelмна, potem zaś reformaci. Ci ostatni przybyli do Wejherowa we wrześniu 1647 r. z Goruszek koło Rawicza. Erekcja klasztoru nastąpiła w 1648 r. Zob. *Historia Wejherowa...*, s. 75–77. Zob. też Jerzy WIĘCKOWIAK, *Kalwaria Wejherowska. Dzieje, sztuka i architektura*, Wejherowo: Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie 1982; *Najstarsze dzieje Wejherowa (materiały z sesji naukowej)*. Oprac. Regina Osowicka, Wejherowo: Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej, Towarzystwo Przyjaciół Ziemi Wejherowskiej 1988.

¹⁰ Gaudenty Alfons KUSTUSZ, *Grzegorz Gdański*, [w:] *Zasłużeni ludzie Pomorza Nadwiślańskiego XVII wieku. Szkice biograficzne*, Wrocław: Wydaw. Zakł. Nar. im. Ossolińskich 1982, s. 77–81 (Seria Popularnonaukowa „Pomorze Gdańskie”, nr 14); *idem*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego*. Red. Stanisław Gierszewski. T. 2, Gdańsk: Wydaw. Gdańskie 1994, s. 129. Zob. też *idem*, *Biblioteka klasztoru reformatów w Wejherowie*, Rocznik Gdański (2) 1998, s. 73–85; *idem*, *Genius loci. Przyczynki do najstarszych dziejów Wejherowa. Wybór pism*. Red. Grażyna Wirkus, Wejherowo: Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej 2006.

¹¹ *Liber seu Matricula conventus Ordinis Fratrum Minorum strictioris observantiae ac totius fundationis Weiheropolitanae (in annis 1633–1676) auctore Gregorio Gedanense*. Ed. Gerard Labuda, Wejherowo: Muzeum Piśmiennictwa i Muzyki Kaszubsko-Pomorskiej 1996. Kronika powstawała od roku 1654. Oryginał znajduje się w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie. Zob. też Gerard LABUDA, *Kronika franciszkanów wejherowskich — zapoznany zabytek historiografii klasztornej z połowy XVII wieku*, *Studia Polonistyczne* (5) 1977, s. 49–65; Jan ROOK, *Kronika kościoła, parafii, klasztoru, Kalwarii oraz miasta Wejherowa 1633–1887*, Pelplin: Bernardinum 2000.

¹² Regres w rozwoju miasta rozpoczął się dopiero w czasach „potopu szwedzkiego” i pogłębił w latach 1700–1721. Zob. *Historia Wejherowa...*, s. 70; Romuald FRYDRYCHOWICZ, *Wejrowo* [!], [w:] *Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Pod red. Filipa Sulimierskiego, Bronisława Chlebowskiego, Władysława Walewskiego. T. 13, Warszawa 1880, s. 193–195.

¹³ Por. Romuald FRYDRYCHOWICZ, *Die Culmer Weihbischöfe. Ein Beitrag zur Diözesangeschichte*, Danzig 1905; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny*, Pelplin 1928; Tadeusz GLEMMMA, *Historiografia diecezji chełmińskiej aż po rok 1821*, *Nova Polonia Sacra* (2) 1926, s. 1–133; *idem*, *Dzieje diecezji chełmińskiej*, [w:] *Polskie Pomorze*. T. 2: *Przeszłość i kultura*. Red. Józef Borowik, Toruń 1931, s. 183–212 (Pamiętnik Instytutu Bałtyckiego; z. 2); Antoni LIEDTKE, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej*, *Nasza Przeszłość* (7) 1971, s. 59–116; *idem*, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do roku 1945*, Pelplin: Wydaw. Diecezjalne 1994; Bolesław

miasta jak Elbląg, Toruń i Gdańsk były ostojami protestantyzmu¹⁴. Do połowy XVII wieku katolicyzm był na tym terenie wyznaniem mniejszości, przeważali luteranie i kalwini. Ludność była także zróżnicowana językowo¹⁵. Podziały etniczne i wyznaniowe nie pokrywały się z sobą, część katolików używała na co dzień języka niemieckiego. Diecezja była obszarem aktywnej działalności duszpasterskiej, w XVII i XVIII wieku — tak jak i na innych terenach — wzrosła tu wyraźnie liczba fundacji pielgrzymkowych, związanych z kultem maryjnym i pascyjnym, wynikających bezpośrednio z założeń kontrreformacji oraz silnie odczuwanej przez wszystkie środowiska grozy czasu wojny, głodu i epidemii różnych chorób¹⁶. W roku 1649 zapoczątkowano wznoszenie w Wejherowie kalwarii z kaplicami symbolizującymi stacje Męki Pańskiej na wzór kilku innych funkcjonujących w Polsce. Wejherowska była czwartą z kolei, powstałą w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej — po Zebrzydowskiej, Pakoskiej i Żmudzkiej¹⁷. Opiekę nad nią sprawowali miejscowi franciszkanie reformaci. Na ziemiach pomorskich nowe miejsca pielgrzymkowe odgrywały szczególnie istotną rolę, w szeroko zakrojoną akcję misyjną włączało się zarówno miejscowe duchowieństwo diecezjalne, jak i zakony. Klasztor wejherowskich reformatów stał się szybko ważnym jej ośrodkiem. Dzięki kalwarii zyskał popularność, co więcej, szybko okazało się, że wśród konwertytów znaczącą grupę stanowili właśnie okoliczni mieszkańcy. Miasto stało się z czasem bardzo popularnym miejscem pielgrzymek¹⁸. Ważne dla Wejherowa było także założenie w 1650 roku szkoły przy klasztorze reformatów, która prowadziła naukę na poziomie elementarnym oraz średnim¹⁹.

KUMOR, *Diecezja chełmińska*, [w:] *Encyklopedia katolicka*. Pod red. Feliksa Gryglewicza, Romualda Łukaszyka, Zygmunta Sułowskiego. T. 3, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 1995, s. 113–123; Marian BISKUP, *Dzieje diecezji chełmińskiej (1243–1992)*, [w:] *Diecezja toruńska. Historia i teraźniejszość*. Zespół red. Stanisław Kardasz (red. nac.) et al. T. 1, Toruń: Wydaw. Konserwatora Diecezjalnego. Kuria Diecezjalna; Bydgoszcz: współpr. „Excalibur” 1994 (Diecezja toruńska. T. 1), s. 31–69.

¹⁴ Władysław SZULIST, *Przeszłość obecnych obszarów diecezji pelplińskiej do 1722 r.* T. 1, Pelplin: Bernardinum 2000, s. 133.

¹⁵ *Historia Wejherowa...*, s. 71.

¹⁶ A. LIEDTKE, *Zarys dziejów diecezji chełmińskiej do 1945...*, s. 64.

¹⁷ Kalwaria Wejherowska, ufundowana przez Jakuba Wejhera, została zbudowana w latach 1649–1655 jako zespół 26 kaplic. Zob. *Historia Wejherowa...*, s. 71–72, 80–85. Zob. też Jerzy WIĘCKOWIAK, *Kalwaria Wejherowska*, Gdynia: Druk. Wydaw. Archidiecezji Gdańskiej „Stella Maris” 1994; *idem*, *Kalwarie barokowe w Polsce*, Gdańsk-Wejherowo: Color Graf S.C. 2006; Gaudenty Alfons KUSTUSZ, *Święte Góry Wejherowskie*, Gdynia: „Arkun” Wydawnictwo Oddziału Gdynińskiego Zrzeszenia Kaszubsko-Pomorskiego 1991.

¹⁸ Od 1661 roku stają się one regularne. Zob. Izabela KĘPKA, *Modlitewniki Kalwarii Zebrzydowskiej (1785–1901). Słownictwo i frazeologia*, Gdańsk: Wydaw. Uniwersytetu Gdańskiego 2005, s. 13. Zob. też Gaudenty Alfons KUSTUSZ, *Wejherowskie modlitewniki kalwaryjskie*, *Studia Pelplińskie* (8) 1976, s. 28–42.

¹⁹ Program nauczania obejmował język polski, religię, łacinę, niemiecki i rachunki. Uczono tu także filozofii i teologii, przygotowując kandydatów do szkół kształcących księży, czyli np.

Franciszek Walenty Ruthen (1674–1734) był synem miejscowego organisty i ławnika miejskiego Jana Franciszka Ruthena i Anny Marii z domu Becker, gdańszczanki²⁰. Miał trzech starszych braci: Konstantego, Antoniego Karola Ludwika i Teodora; wszyscy wybrali karierę duchowną. Znana jest jeszcze siostra Agnieszka Teresa, o której wiadomo, że w latach dwudziestych XVIII wieku mieszkała razem z bratem na probostwie w Subkowach²¹. Ruthen, podobnie jak jego bracia, uczył się w wejherowskim klasztorze reformatów, a od 1691 roku studiował teologię w kolegium pijarów w Wieluniu. Studia ukończył w 1693 roku w warszawskim kolegium pijarów. W roku 1698 otrzymał święcenia kapłańskie.

W latach 1699–1700 młody ksiądz pracował jako wikariusz w Lęborku i Białogardzie. Jeszcze w tym samym roku otrzymał nowe stanowisko w klasztorze benedyktynek w Żarnowcu: „A.D. 1699 Miesiąca February. Dnia 1 Przyiety iest wielebny Xiądz Franciszek Ruten na usługę duchowną”²², jako wikariusz i kaznodzieja pracował tam do końca 1704 roku²³. W 1705 otrzymał probostwo wejherowskie, do którego należała także filia w Górze Pomorskiej²⁴. Był siódmym zarządcą tej parafii²⁵. Prezentę na probostwo przyjął od kolejnego dziedzica dóbr wejherowskich — królewicza Aleksandra Sobieskiego. Już w 1706 roku objął także probostwo w Redzie, otrzymując prezentę od króla Augusta II²⁶. Parafia wejherowska, która w wieku XVIII obejmowała kilka okolicznych miejscowości, mimo stosunkowo dużego obszaru przynosiła raczej niewystarczające dochody, uznawana była jednak za beneficjum. Poprzednikiem Ruthena był dobrze wykształcony Mateusz Praetorius (†1704), zwolennik pojednania katolików i protestantów²⁷. Dodatkowo, przez rok 1712, sprawował też obowiązki duszpasterskie

seminariów w Braniewie i Włocławku. Istniał tu teatr szkolny. Pierwszym rektorem szkoły był Grzegorz z Gdańska. Działała do 1826 r., a w 1834 r. nastąpiła kasata miejscowego klasztoru reformatów. Zob. Regina OSOWICKA, *Bedecker wejherowski*, Wejherowo: Oficyna Czac 2006.

²⁰ Arndt WÖHLER, *Ruthen Franciszek Walenty*, [w:] *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego...* T. 4, Gdańsk: Wydaw. Gdańskie 1997, s. 114–116; Tomasz NOWICKI, *Słownik biograficzny rządców parafii archidiaconatu pomorskiego w XVIII wieku*, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL 2003 (Prace Wydziału Historyczno-Filologicznego — Towarzystwo Naukowe KUL; 100), s. 191; Alfons MAŃKOWSKI, *Z dziejów parafialnych diecezji chełmińskiej*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu (1) 1908 nr 1, s. 5.

²¹ Alfons MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen. Jego życie i prace piśmiennicze (1674–1734)*, Miesięcznik Diecezji Chełmińskiej (11–12) 1938, s. 818–838; A. WÖHLER, *Ruthen...*, s. 115–116.

²² Archiwum Diecezjalne w Pelplinie [dalej ADP], rkps sygn. M1, Monastica, [Żarnowiec], k. 72.

²³ J. ROOK, *Kronika kościoła...*, s. 32.

²⁴ W 1644 r. połączono parafie w Górze Pomorskiej i Wejherowie, w 1653 r. siedziba parafii stało się Wejherowo, a Góra filią. Zob. *ibidem*; *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny...*, s. [736–741].

²⁵ W roku 1705 „nastał siódmy proboszcz w osobie ks. Franciszka Ruthena”. Zob. *ibidem*.

²⁶ *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny...*, s. [729–731, 743–749].

²⁷ *Historia Wejherowa...*, s. 78. Zob. Edmund ROSZCZYŃIAŁSKI, *Kalwaria Wejherowska. Jej fundatorzy, duszpasterze i uroczystości*, Wejherowo 1928, s. 8–10.

w Świętym Wojciechu, ale już od następnego roku zwierzchnictwo nad parafią przejął zakon misjonarzy.

Franciszek Walenty Ruthen znany był ze sprawnego animowania życia religijnego wśród podległych mu wiernych. W 1713 roku założył przy farze w Wejherowie Bractwo Różańcowe²⁸. Znał dobrze miejscowe stosunki i początkowo starał się o dobre relacje parafii z klasztorem reformatów. Dodajmy, że jego brat Teodor był członkiem tego właśnie zakonu. Z czasem jednak pojawiły się problemy związane z systematycznym uszczuplaniem dochodów parafii przez sanktuarium kalwaryjskie. Ich kulminacja nastąpiła w roku 1713, kiedy to Ruthen zakwestionował prawo do uzyskiwania odpustów zupełnych przez pielgrzymów wejherowskich²⁹. Konflikt z reformatami dotyczył także prowadzenia przez nich szkoły. Proboszcz rościł sobie prawo do nadzoru nad nią, ostatecznie nie uzyskał go, a w 1718 roku zakonnicy, zgodnie z nakazem własnych przełożonych, powtórnie otworzyli nieczynną przez pewien czas szkołę. Trzeba też wspomnieć, że reformaci odpłatnie gwarantowali Ruthenowi pomoc duszpasterską w miejscowej farze i w Górze Pomorskiej³⁰. Ostatecznie konflikt z reformatami doprowadził do rezygnacji Ruthena z probostwa w Wejherowie³¹. W 1718 roku objął on kościół w Subkowach wraz z filią w Gorzędzieju, a w 1726 otrzymał probostwo w Kłodawie i Wielkich Trąbkach³². Przejął je dopiero w 1727 roku. W nowych placówkach nadal szczególną uwagę poświęcał rozwojowi pobożności parafian, a zwłaszcza powoływaniu bractw. W kościele parafialnym w Kłodawie założył w 1730 roku Bractwo Św. Szkaplerza, a istniejące tam Bractwo Różańcowe przeniósł do Wielkich Trąbek³³.

Zmarł w 1734 roku w Kłodawie, tam też został pochowany. Oceniany był jako obowiązkowy i gorliwy duszpasterz, zarówno jeśli chodzi o sprawy gospodarcze, jak i duchowe. Na pewno starał się precyzyjnie prowadzić księgi parafialne³⁴. I choć nadal kwestią sporną pozostaje narodowość Ruthena, wiemy że uważał się za patriotę wejherowskiego, sam napisał o sobie: „... per me... patriotam... Wejheropoliensem”³⁵.

²⁸ Georg SCHWENDEL, *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae apparatus pauper subsidia literaria poscens a viris bonis et doctis collectus ad interim a Georgio Schwengel Cartusiae Priore 1749*. Curavit Bruno Czaplą, Toruni 1912 (Towarzystwo Naukowe w Toruniu, Fontes; 16), s. 263.

²⁹ *Historia Wejherowa...*, s. 78–80.

³⁰ J. ROOK, *Kronika kościoła...*, s. 32.

³¹ Według niektórych autorów Ruthen był proboszczem w Wejherowie aż do 1726 r. Zob. *Diecezja chełmińska. Zarys historyczno-statystyczny...*, s. [743–749].

³² *Ad historiam ecclesiasticam Pomeraniae apparatus...*, s. 166.

³³ ADP, rękopis sygn. G 36 *Visitatio Generalia Archidiaconatus Pomeraniae*, k. 349.

³⁴ A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 819; J. ROOK, *Kronika kościoła...*, s. 35.

³⁵ Cyt. za: A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 818 (*Liber Baptizatorum Sobcoviense*, 1718, k. 2).

Przez całe życie, pracując na kolejnych placówkach w diecezji, gromadził Ruthen swój księgozbiór. Składały się nań głównie współczesne druki, kolekcję tę uzupełnił własnymi pracami — wypisami i tłumaczeniami różnych tekstów religijnych. Po śmierci Ruthena jego biblioteka trafiła do misjonarzy w Świętym Wojciechu, choć nie wiadomo dlaczego i czyja to była decyzja³⁶. Jak liczny był przejęty księgozbiór, nie sposób dziś precyzyjnie odpowiedzieć. Możliwe, że część uległa rozproszaniu, wydaje się jednak, że niewielka, ponieważ zachowany zbiór jest dość duży. Najlicniejsza grupa egzemplarzy trafiła do Biblioteki Seminarium Duchownego w Pelplinie³⁷, a pięć rękopisów do rąk ks. Józefa Ostoi-Lniskiego (1788–1837), proboszcza w Łęgowie i Różnachs³⁸. Obecnie w bibliotece pelplińskiej znajduje się 11 rękopisów i 90 druków, 10 z rękopisów w prowizorycznym katalogu zinwentaryzował Antoni Naubauer³⁹. Obecnie jeden z nich zaginął⁴⁰, odnaleziono natomiast inne, współoprawne z drukami⁴¹, 5 rękopisów należących niegdyś do J. Ostoi-Lniskiego przechowuje Biblioteka Kórnicka PAN⁴². Ponadto jeden druk przechowywany jest również w Bibliotece Gdańskiej PAN⁴³. Kolejny trafił do gromadzonej od 1748 roku biblioteki kapucynów w Rywałdzie⁴⁴. Nieste-

³⁶ B. GÓRA, *Biblioteka...*, s. 99; T. GLEMMMA, *Biblioteka Biskupstwa Chelmińskiego...*, s. 291.

³⁷ B. Góra zarejestrowała tam 83 stare druki z biblioteki F.W. Ruthena, w tym 44 polonika, wykazując, że jest to jedna z najlicniejszych spuścizn prywatnych przechowywanych w zbiorach biblioteki seminarialnej w Pelplinie. Zob. B. GÓRA, *Biblioteka...*, s. 243, 295.

³⁸ A. WÖHLER, *Ruthen...*, s. 115–116. Por. *Katalog rękopisów staropolskich Biblioteki Kórnickiej XVI–XVIII*. T. 1. Oprac. Ryszard Marciniak, Michał Muszyński, Jacek Wiesiołowski. [Red. nauk. Stefan Weyman], Wrocław: Zakł. Nar. im. Ossolińskich Wydaw. PAN 1971, s. 36–159.

³⁹ ADP, rkps AB [b. sygn.] *Handschriften der Bibliothek des Priesterseminars in Pelplin Westpr.* [Oprac. Antoni Naubauer, kopię rękopisu wykonał Alfons Strala w 1958 r.], sygn. 585–594. Zob. A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 824.

⁴⁰ ADP, rkps AB [b. sygn.] *Handschriften der Bibliothek...*, sygn. 591; A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 828. *Partis prima continens literas A. B. Index locorum communium huius Primae Partis Alphabetice, prout videndum est, dispositus. Klodaviae scripsit Fr[anciscus] Val[entinus] Ruthen 1727 d[ie] 1. Martii.*

⁴¹ Biblioteka Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie [dalej: BSD], sygn. cim. 470, st. 1883. Pierwszy z nich odnotowany został także w pracy A. Mańkowskiego poświęconej Ruthenowi. Zob. A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 837–838.

⁴² Biblioteka Kórnicka PAN [dalej: BK PAN], rkps sygn. 38–42. Por. *Katalog rękopisów staropolskich Biblioteki Kórnickiej...*, s. 36–159.

⁴³ Biblioteka Gdańska PAN, sygn. 4254/82 Marcus Fabius QUINTILIANUS, *Oratoriarum institutionum libri XII*, Basileae: ex Officina Brylingeriana 1579. Jak do tej pory udało się odnaleźć tylko jeden druk, możliwe, że dalsza kwerenda w BG PAN pozwoli na odnalezienie kolejnych. Por. *Historia Wejherowa...*, s. 88–91.

⁴⁴ Alfons MAŃKOWSKI, *Biblioteka pokapucyńska w Rywałdzie*, *Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu* (8) 1930 nr 8, s. 225–262; *ibidem*, (8) 1931 nr 9/10, s. 269–280. Autor wymienia: „Kamień świadectwa i różne kazania. 1608. *Antonii Caroli Ludovici Ruthen. Francisci Valentini Ruthen Presbyteri. Constat fl. 5 18 gr.*”, czyli dzieło Wespazjana Kochowskiego *Kamień świadectwa wielkiego w Koronie polskiej, Senatora niewinności, przez Jednego Słachcica Polskiego wydany w roku 1688*. Zob. Karol ESTREICHER, *Bibliografia polska*. T. 19, Kraków 1903, s. 380.

ty zbiór ten został zniszczony podczas drugiej wojny światowej⁴⁵. Zidentyfikowany księgozbiór Ruthena obejmuje więc 17 rękopisów i 92 stare druki, z których 107 pozycji zachowało się do naszych czasów we wspomnianych zbiorach⁴⁶.

Ruthen wcześniej zaczął gromadzić księgozbiór, wydaje się, że jeszcze w okresie szkolnym. Biblioteki posiadali jego bracia; kilka dzieł należących do nich znalazło się z czasem w jego zbiorze. Dotyczy to także rękopisów, tak typowych dla tego czasu, który określany jest jako wiek rękopisów w kulturze polskiej⁴⁷. I ten właśnie fragment zbioru Ruthena wydaje się szczególnie wart uwagi. Do najwcześniejszych powstałych rękopisów należy *Druga Cześć Pieśni Nabożnych. Na Święta Uroczyste Naśw[iętszej] Pan[n]y Maryi...*⁴⁸, przynajmniej w części autorstwa Konstantego Ruthena. Wedle noty: „Finitae sunt ha[ec] Phrases Mense Maio Die 11 Maij A[nn]o 1685. Per me Constantinum Ruthenn”, uzupełnił ją jednak późniejszy właściciel, dopisując, że: „Zaczęte naprzod, y Spisane w Weyherowie. Przez Młodzieniazka Stude[n]ta Franciszka Walenty[n]a Goltma[n]a. Roku Pańskiego 1711, Dnia 30. Stycznia. Dokonczone zaś Tamże, Przez Franciszka Walente[go] Ruthe[n]a Kościoła Weyherowskie[g]o i Gorskiego Rządu. Roku od Narodzenia Pansk[iego] 1732. Dnia zaś 6. Miesiąca Marca”. Wybór pieśni powstawał więc prawie pół wieku, zredagował go Ruthen ostatecznie dopiero w latach trzydziestych XVII wieku, kiedy to porządkował swój zbiór⁴⁹. Żadnych już wątpliwości nie budzi przypisanie autorstwa następnemu rękopisowi, mianowicie tekstowi *Phrases Pöeticæ*⁵⁰, o których wiemy, że zostały: „Conscriptae in Scholis Per Constantinu[m] Ruthen, Anno à Christi Nativitate, 1685”. Oprawione wraz z historią Marcusa Iunianusa Iustinusa były także przez pewien czas w posiadaniu kolejnego z braci — Antoniego. Wydaje się zatem, że zbiór po najstarszym z braci przejął najpierw Antoni, a dopiero po nim właśnie Franciszek.

Te odziedziczone teksty należą do najstarszych zachowanych dzieł współtworzących bibliotekę Ruthena. Jak wiadomo z innych not proveniencyjnych, między innymi zachowanej na niezwykle interesującym klocku złożonym z 23 druków z lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XVII wieku⁵¹, wspo-

⁴⁵ Za informacje o zniszczeniu czy ewentualnym wywiezieniu przez Niemców księgozbioru rywałdzkiego dziękuję dr. hab. Rolandowi Prejsowi OFMCap. Do naszych czasów zachował się katalog tego zbioru. Zob. Zofia KRATOCHWIL, *Klasztor kapucynów w Rywałdzie Królewskim na Pomorzu Nadwiślańskim w latach 1747–1825*, Rocznik Gdański (43) 1983, z. 1, s. 129.

⁴⁶ Możliwe, że dalsze badania pozwolą na odnalezienie innych rozproszonych egzemplarzy z biblioteki W.F. Ruthena.

⁴⁷ Marek PREJS, *Oralność i mnemonika. Późny barok w kulturze polskiej*, Warszawa: Wydaw. Uniwersytetu Warszawskiego 2009, s. 23–25.

⁴⁸ ADP, rkps sygn. 594 (634).

⁴⁹ A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 837.

⁵⁰ BSD, [b. sygn.] adl. cim. 470. Zob. też rkps sygn. 594 (634). Tu tekst przepisany przez brata w 1732 r.

⁵¹ BSD, sygn. st. 15239, podpis „Antonij Caroli Ludovici Ruth[en]”. Podobny zapis zob. sygn. st. 1883.

minany Antoni podpisywał się także jako Antoni Karol Ludwik. Kolejna pozycja, w której odnajdujemy wpis Antoniego, to wydanie z 1576 roku *Quinti Curtii Rufi historiarum... libri decem*⁵². Z jego biblioteki pochodzi także Jacoba Kahla *Klare Entdeckung ettlicher evangelischer warheiten* wydane w Braniewie w 1616 roku⁵³ oraz druk Johanna Botsacka *Das Catholicum Cavete Wieder Das Unevangelische Evangelicum Cavete* z 1646, oprawny z rękopisem *Nauka chrześcijańska*⁵⁴, napisany przez Franciszka w czasie pobytu u benedyktynek żarnowieckich w roku 1703. Był również właścicielem niezachowanej do naszych czasów edycji z 1688 roku Wespazjana Kochowskiego *Kamień świadectwa wielkiego w Koronie polskiej*⁵⁵.

Bardzo interesujący okazuje się także fakt zachowania wpisu proveniencyjnego nieznanego dotąd Ruthena, o imieniu Anastazy, na druku z 1681 roku *Analecta mensae reginalis* Ambrożego Nieszporkowicza⁵⁶. Byłby to jeszcze jeden starszy brat Franciszka? Bracia Ruthenowie jawią się więc zarówno jako właściciele bibliotek, jak i czytelnicy. Jak wspomniano, Franciszek bardzo wcześnie podjął próby samodzielnego przepisywania i kompilowania tekstów, podkreślić trzeba jego konsekwencję i wytrwałość w tej pracy⁵⁷. Z czasem kopie różnych istotnych dla niego druków uzupełniły autorskie kompilacje, tłumaczenia, twórcze opracowania wykładów i zbiorów różnych tekstów religijnych.

Z notatek na zachowanych rękopisach wynika, że pierwsze prace Ruthena pochodzą jeszcze z czasu nauki w kolegium pijarskim w Wieluniu. Są to opracowania wykładów *Exercitia Grammatices et syntaxeos scripta. Medium Facilem Ad Literariu[m] Profectu[m] Per Idiomata Polono Latina Decurrens*⁵⁸ z lat 1690–1691. Co prawda czas ich powstania i przepisania końcowej wersji nie są tożsame. Ostateczną formę rękopisowi nadał bowiem autor dopiero w pierwszych latach XVIII wieku, kiedy pracował w klasztorze benedyktynek w Żarnowcu. Tekstem opracowywanym również podczas nauki, ale tym razem w kolegium pijarów w Warszawie w 1698 roku, jest *Dieta Salutis* św. Bonawentury⁵⁹. W oprawionym zapewne później tomie znalazły się też teksty powstałe w pierwszych latach pracy Franciszka, a mianowicie w Żarnowcu w 1701, a w końcu także i w Wejherowie w 1710 roku.

Jako student warszawskiego kolegium pijarów w 1693 roku opracował też Ruthen *Decennium Raethoricum*⁶⁰, rękopis skopiował jednak i uporządkował do-

⁵² BSD, sygn. st. 62 Marcus Iunianus IUSTINUS, *In Trogi Pompeii in historias libri quadraginta quatuor*, Basileae: Apud Andream Chatandrum 1576.

⁵³ BSD, sygn. st. 1084 „Antonij Ruthen iuris consulti”.

⁵⁴ BSD, [b. sygn.] adl. st. 1883.

⁵⁵ A. MAŃKOWSKI, *Biblioteka pokapuczyńska w Rywałdzie...*, s. 253.

⁵⁶ BSD, sygn. st. 11180 „Ex libris sum Anastazy Ruthen”.

⁵⁷ A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 824.

⁵⁸ ADP, rkps sygn. 590 (425).

⁵⁹ ADP, rkps sygn. 585 (420).

⁶⁰ ADP, rkps sygn. 586 (421).

piero na swojej pierwszej placówce w Łęborku w roku 1699. W tym samym roku powstała także część druga *Decennium*⁶¹. Fragmenty przepisane w latach szkolnych włączył też do *Litaniarum trium linguarum*; wśród zebranych tu 276 litanii, pieśni i psalmów znalazł się zbiór poezji, którego autorem był „Cyrilus Piarum Scholarum ordinarius poesos profesor”, wykładowca Ruthena w czasach studenckich⁶². Również w Łęborku powstały w swojej zasadniczej części *Eruditiones Variae*⁶³, które uzupełniał jednak przez wiele lat, o czym świadczą liczne dopiski w tekście pochodzące z lat 1703, 1707, 1712, 1723, 1727 i 1732. *Eruditiones* to typowe *silva rerum* — wypisy historyczne, geograficzne i polityczne. Obejmują one notatki różnej treści, dotyczące zarówno historii kościelnej, jak i świeckiej, powszechnej i regionalnej. Wśród wypisów znajdujemy opis „Erectiones aliquarum... civitatum et Monasteriorum”⁶⁴ z informacją, że „Klasztor pelpliński zbudowano Anno 1274”⁶⁵, krótkie teksty: „Genealogia Antichristi”⁶⁶, „De Arabia”⁶⁷, „De Turcico Imperio”⁶⁸, „De Sarmatia Europae”⁶⁹, ale i „Index sanctorum Patrum”⁷⁰, „Chronica quinque dinastiarum[m] Regni Poloniae”⁷¹, „Idea status Regni Poloniae per modum[m] epitaphij”⁷².

Wypisy te, jak już powiedziano, powstawały bardzo długo, kopiowane bowiem przez siebie teksty Ruthen porządkował tematycznie, układał w tomy i części, a w końcu uzupełniał indeksami. Sporo pisał podczas pobytu u benedyktynek, tam powstał w 1700 roku *Thesaurus Eloquentiae*⁷³, tam też w latach 1702–1704 uporządkował wykłady wieluńskie *Exercitia Grammatices et syntaxeos scripta*⁷⁴, a w 1703 rozpoczął pracę nad tekstem *Bursae Pauperum*⁷⁵, z czasem znacznie uzupełnionym. Inny jeszcze rękopis z tego czasu to *Nauka chrześcijańska, A osobliwe z tym żalownie Żegnającym się Światem Agonyzantom pożyteczna*⁷⁶. Jak od-

⁶¹ ADP, rkps sygn. 587 (422).

⁶² Biblioteka Kórnicka PAN [dalej BK], rkps sygn. 38, s. 56. *Litaniarum trium linguarum, in quo latino-polono-germanae diversae in unum 207 (ut in generali Indice videndum est) litaniae collectae, reperiuntur. Inchoatum Weyheropoli, Anno 1709. Die 30 mensis Augusti. Finitum vero Anno Domini 1715. Die 31 Decembris. Conscriptum studio et opere Francisco Valentini Ruthen, ecclesiarum Weyheropoliensis, Gorenensisque rectoris.*

⁶³ ADP, rkps sygn. 589 (424).

⁶⁴ ADP, rkps sygn. 589 (424), k. 2.

⁶⁵ ADP, rkps sygn. 589 (424), k. 3.

⁶⁶ ADP, rkps sygn. 589 (424), k. 3v.

⁶⁷ ADP, rkps sygn. 589 (424), k. 24.

⁶⁸ ADP, rkps sygn. 589 (424), k. 25.

⁶⁹ *Ibidem*, k. 30.

⁷⁰ *Ibidem*, k. 50v.

⁷¹ *Ibidem*, k. 67.

⁷² *Ibidem*, k. 115v.

⁷³ ADP, rkps sygn. 588 (429).

⁷⁴ ADP, rkps sygn. 590 (425).

⁷⁵ ADP, rkps sygn. 592 (625).

⁷⁶ BSD, [b. sygn.], adl. st. 1883.

notował autor: „Zapisana w Żarnowcu. Przez X. Franciszka Walentego Ruthen, Kaznodzieje Żarnowieckiego, Roku Panskiego 1703”. Teksty te to dość typowy materiał szkolny, po części retoryka, zarówno teoria wymowy, jak i retoryka praktyczna. Wspomniano już o zdecydowanie świeckiej kompilacji — *Eruditiones variae*⁷⁷. Do dzieł *strictae* teologicznych, przeznaczonych dla kaznodziejów należy *Dieta salutis* św. Bonawentury, bardzo użyteczne w praktyce kaznodziejskiej były też *exempla*, symbole i sentencje zebrane w *Bursae Pauperum*.

Z czasem zainteresowania Ruthena rozszerzyły się i ukierunkowały na teksty przeznaczone do użytku kościelnego, ale przewidziane dla określonych środowisk i powstałe w zgodzie z jego aktualnymi obowiązkami duszpasterskimi. Są to głównie zbiory litanii, modlitw, hymnów, psalmów, pieśni kościelnych w języku polskim, łacińskim, niemieckim, które Ruthen przepisywał z dzieł drukowanych lub rękopiśmiennych albo notował z przekazu ustnego. Spisał ich siedem tomów, które tytułował jako kancjonały czy litanie. Jednym z ciekawszych jest *Druga Część Pieśni Nabożnych. Na Święta Uroczyste Naśw[więtszej] Pan[n]y Maryi, Mat[ki] Boż[ej], Świętych Panskich, etc., y na inne dni, czasy, y rozmaite Potrzeby*⁷⁸, rozpoczęta przez Franciszka Walentego Goltmana, a uzupełniona i opracowana przez Ruthena jako kolejny wybór pieśni kościelnych. Z notatek wynika, że pracował nad nimi głównie w Wejherowie w latach 1709–1718, całość ukończył i opisał w roku 1732 w Kłodawie⁷⁹. Na późniejsze opracowanie wskazują także podobny sposób zapisu, jednorodne karty tytułowe i oprawy. We wszystkich tekstach zwraca uwagę staranność pisma, wykonania nagłówków i tytułów czerwonym atramentem, paginacji, a w końcu także przygotowanie indeksów. W zbiorach tych wykorzystywał Ruthen teksty zbierane jeszcze wcześniej, na przykład w Żarnowcu. Jak z tego wynika, cały czas prowadził prace nad swoimi rękopisami, a pod koniec życia, już w czasach kłodawskich, większość z nich uporządkował.

Teksty Ruthena, te swoiste *miscellanea*, powstawały na bazie bardzo różnorodnych źródeł zarówno drukowanych, jak i rękopiśmiennych. Ze swobodą wykorzystywał prócz tekstów polskich i łacińskich książki niemieckie. Niektóre źródła wypisów trudno zweryfikować mimo bibliograficznych wskazówek samego Ruthena, bo często sięgał do wydań rzadkich i starych. Najczęściej odwoływał się do dzieł powszechnie znanych i wielokrotnie wydawanych, jak: *Biblia*, *Missale Romanum*, *Rituale sacramentorum*, *Breviarium Romanum*, *Psalterz Dawidów* w tłumaczeniu Jana Kochanowskiego, ale również do innych modlitewników, kancjonałów, śpiewników w różnych językach. Znajdziemy także cytowania brewiarza cysterskiego i bazylikańskiego, wypisy z twórczości Jeremiasa Drexela i Marcina Laterny.

⁷⁷ A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 824.

⁷⁸ ADP, rkps sygn. 594 (634).

⁷⁹ ADP, rkps sygn. 593 (459), BK PAN, rkps sygn. 38–42.

Sam notował, skąd czerpał teksty, jak to miało miejsce przypadku *Litaniarum trium linguarum*⁸⁰, choć niektóre z cytowanych przez niego edycji nie są dziś znane, czasem też są trudne do weryfikacji, jak nota o litanii do Imienia Jezus: „Wyjęta ze starusinkiego [!] krakowskiego rozanca drukowanego tamze przed kil[k] a dziesiąt lat in 12mo mihi pagina 49”⁸¹. Cytował także rękopisy, na przykład w litanii do św. Norberta czytamy: „Wyjęta z manuscriptow przewielebnego klasztoru żukowskiego”⁸², a w litanii do św. Augustyna: „Wyjęta z manuscriptow [...] klasztoru żukowskiego zakonnych panien premonstratenskich”⁸³. Stamtąd pochodziły także teksty litanii do św. Barbary czy św. Franciszka⁸⁴. Możliwe, że Ruthen miał dostęp do zbiorów norbertanek za pośrednictwem benedyktynek z Żarnowca, choć tekst spisał w 1709 roku, kiedy był już proboszczem wejherowskim. Korzystał także z rękopisów samych benedyktynek, to z ich zbiorów zaczerpnął litanie do Serca NMP, o Męce Jezusa, Krwi Jezusa, o św. Franciszku, Marii Magdalenie, Gertrudzie, Barbarze, Ignacym⁸⁵. Zainteresowały go także teksty z „Pobożności benedyktyńskiej albo godzinek małych [...] spisane od [...] klasztoru panieńskiego w Żarnowcu zakonu s. Benedykta A[nn]o D[omi]ni 1693”⁸⁶.

Cytuje również *Sposób śpiewania polskiego na mszach świętych w kościołach katolickich Xięstwu Pruskiemu pogranicznych* wydany w 1696⁸⁷. Z marginaliów dowiadujemy się też na przykład, że pieśń *So träffelt dass ihr Himmel* „composuit Adm[odus] R[everendus] D[omi]n[us] Magister Matthias Praetorius praepositus Stargardiensis, Weyheropoliensis, parochus Gorensis, Redensis, historiographus Ac secretarius S[acrae] R[egiae] Majestatis Poloniae”⁸⁸. Znany i ceniony Praetorius inspirował Ruthena szczególnie, skoro zgromadził również edycje drukowane jego dzieł okolicznościowych i historycznych.

Ze względu na specyfikę terenu, na którym przyszło mu pracować, Ruthen chętnie sięgał do edycji niemieckojęzycznych i sam dokonywał tłumaczeń na język polski. Zapisy informujące, skąd zaczerpnął dany tekst, wskazują na jego rozległe odczytanie i orientację w literaturze religijnej, ale nie tylko. Pozostaje pytanie, czy zapisy te świadczą także o zasobności jego biblioteki. Po części na pewno były to książki, które posiadał na własność, ale również posługiwał się tekstami przechowywanymi w zbiorach okolicznych parafii i klasztorów. Spora

⁸⁰ BK PAN, rkps sygn. 38.

⁸¹ *Katalog rękopisów staropolskich Biblioteki Kórnickiej...*, s. 44 [rkps sygn. 38].

⁸² *Ibidem*, s. 45 [rkps sygn. 38].

⁸³ *Ibidem*.

⁸⁴ *Ibidem*, s. 46–47 [rkps sygn. 38].

⁸⁵ *Ibidem*, s. 46–50 [rkps sygn. 38].

⁸⁶ *Ibidem*, s. 46 [rkps sygn. 38].

⁸⁷ *Ibidem*, s. 98 [rkps sygn. 40]. Zob. też A. MAŃKOWSKI, *Najdawniejszy polski śpiewnik kościelny i katechizm diecezji chełmińskiej*, Pelplin 1932.

⁸⁸ *Katalog rękopisów staropolskich Biblioteki Kórnickiej...*, s. 65 [rkps sygn. 40]. Podobnie przy innych tekstach.

ich część zresztą należała do kanonu ówczesnych druków liturgicznych. Zastanawia też przeznaczenie i wykorzystanie tekstów, które opracowywał. Ruthen pracował w parafiach, w których aktywnie rozwijała się pobożność pasyjna, sam także organizował działalność bracką. Na przykład w *Litaniar[um] pars tertia* znalazł się zapis powinności protektorów, konserwatorów, urzędników Arcybractwa Różańca Świętego w Subkowach spisany przez Ruthena 26 sierpnia 1720 roku, czyli „zaraz nazajutrz wprowadzonego Różańca do Kościoła sobkowskiego [!]”⁸⁹. Wydaje się, że swoje rękopiśmienne zbiory kompilował ewidentnie na użytek wiernych, troszcząc się o własnych parafian, chcąc przybliżyć im wersje narodowe modlitw i pieśni. Na pewno wpływ na jego podejście do krzewienia pobożności ludowej miała sama Kalwaria Wejherowska i jej tradycje, co łączyło się również z przygotowaniem na potrzeby wiernych polsko- i niemieckojęzycznych modlitewników, tzw. kalwaryjek⁹⁰.

Jak pisze Alfons Mańkowski, Ruthen przygotowywał te rękopiśmienne *miscellanea* jako duszpasterz określonej społeczności, inspirowany kapłańską gorliwością, ale chciał również, aby z jego pracy mogli skorzystać inni kapłani. W *Litaniar[um] pars tertia* zanotował:

Prawdę powiedziawszy, miałem wprawdzie zamiar wydania pełniejszej postylli zawierającej więcej niż inne, według mszału rzymskiego na każdy dzień całego roku, ale wielka praca wymagała długiego czasu, mając tedy przygotowane wszystkie modlitwy kościelne od r. 1718, a lękając się jako kapłan pochylony starością, że śmierć mnie zaskoczy, bojąc się nadto, by praca moja na marne nie poszła, tutaj w porządku rzymskiego mszału podaję. Najlepszym mi się wydawało, po odprawieniu rannym różańca przeczytać ludowi na mszy św. zgromadzonemu lekcję i modlitwy, które w św. ofierze stosowano (co przez wiele lat bezustannie czynilem) i po przeczytaniu ewangelii przed kazaniem to samo powtórzyć, z czego ludowi dla nauki jego wielka wyrosła korzyść. Upominam tedy w Panu wszystkich pasterzy dusz, aby te same modlitwy, które Wam przetłumaczyłem, zamiast Zdrowaś Maria odmawiali. Co do porządku wszystko ułożone według mszału rzymskiego, z wyjątkiem modlitw umarłych, które położyłem na końcu. Jeżeli Bóg wszechmocny i najdobrotliwszy życie mi przedłuży, przyrzekam, że ja [!] Wam dostarczę wraz z epistołami i ewangeliami do nich należącymi. Tę tedy pracę przyjmijcie wdzięcznym sercem. Gdyby któreś tłumaczenie Wam się nie podobało, poprawcie moją nieuwagę. Gdyby mnie zgon zaskoczył i gdybym pracy mojej zamierzonej nie ukończył, bierzcie sobie w odpowiednie dni polską biblię i tam mieć będziecie gotowe epistoły i ewangelie, których nie ma w postylli lubelskiej [!]... Żegnajcie i za mnie największego grzesznika módlcie się!⁹¹

Napisał to w Subkowach 10 sierpnia 1726 roku, i choć pracował nad tekstami przez kolejne 8 lat, do ich wydania jednak nie doszło.

Duży wpływ na charakter biblioteki Ruthena miały bibliofilskie tradycje rodzinne oraz chęć naśladowania poprzedników na kolejnych urządach kościelnych.

⁸⁹ A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 833.

⁹⁰ Kalwaryjki wejherowskie wydawano co najmniej od 1717 r., sama edycja jest dziś znana jedynie dzięki informacji o jej przedruku w XIX w. Zob. Izabela KĘPKA, *Modlitewniki Kalwarii Zebrzydowskiej...*, s. 19.

⁹¹ A. MAŃKOWSKI, *Ks. Franciszek Walenty Ruthen...*, s. 825 [tłumaczenie autora].

Charakter ten zmieniał się też wraz z karierą zawodową Franciszka, pełnieniem przez niego obowiązków proboszczowskich i kaznodziejskich. Założyć można, że nie gromadził podstawowych tekstów liturgicznych, w które — zgodnie z nakazami władz kościelnych — miała być wyposażona każda biblioteka parafialna. Jeśli spojrzymy na zbiory parafialne z terenu Pomorza, to okaże się, że były one zasobne w przedtrydenckie jeszcze księgi liturgiczne oraz podstawowe teksty teologiczne, uzupełnione różnymi edycjami o treści religijnej i świeckiej⁹². Potrydencka reforma Kościoła kładła zdecydowany nacisk na lepsze przygotowanie duchowieństwa i skuteczniejszą pracę duszpasterską, podkreślała rolę sakramentów i znaczenie tradycji jako źródła⁹³. Postanowienia soboru trydenckiego odnośnie do ujednolicenia brewiarza, mszału i innych tekstów zostały przyjęte na synodzie prowincjonalnym w Piotrkowie w 1677 roku i stopniowo wprowadzały je synody poszczególnych diecezji⁹⁴. Zwrócono także uwagę na nauczanie w języku miejscowym i obowiązki kaznodziejskie⁹⁵. Mocno rozwinął się teologiczno-pastoralny ruch pisarski, studia rozpoczynano właśnie od *casus conscientiae* i chętnie korzystano z dzieł o większym zastosowaniu praktycznym. Wizytacje parafialnych zbiorów pomorskich wskazują, że gromadzono tu liczne edycje kaznodziejskie, a zwłaszcza teksty polskojęzyczne. Rywalizacja z duchownymi protestanckimi, którzy posiadali lepsze przygotowanie teoretyczne, zmuszała księży rzymskokatolickich do wyteżonej pracy i szukania odpowiedniej lektury⁹⁶.

Biskupie listy pasterskie wskazywały wprost, z jakiej literatury mają korzystać duszpasterze *pro docendo populo*. Instrukcje takie formułował Jerzy Radziwiłł w 1593 roku czy Bernard Maciejowski w 1601, a w końcu Marcin Szyszkowski w *Reformationes generales* z 1621 roku⁹⁷. Praktycznym ich uzupełnieniem był *Index librorum prohibitorum*, wydany po raz pierwszy w Polsce w 1603 roku, z inicjatywy B. Maciejowskiego. Zalecenia diecezjalne wskazywały konkretne nazwiska autorów dzieł z zakresu teologii moralnej i praktycznej, charakter wręcz podręcznikowy miały dzieła Martina Bonaciny, Hermanna Busenbauma, Martina

⁹² K.M. KOWALSKI, *op. cit.*, s. 29.

⁹³ Jerzy KŁOCZOWSKI, *Nasza tysiącletnia Europa*, Warszawa: Świat Książki 2010, s. 106.

⁹⁴ Wacław SCHENK, *Z dziejów liturgii w Polsce*, [w:] *Księga tysiąclecia katolicyzmu w Polsce*. Cz. 1. [Red. nac. Marian Rechowicz], Lublin: Wydaw. Towarzystwa Naukowego KUL 1969 (Wydaw. Towarzystwa Naukowego KUL; 88), s. 148.

⁹⁵ Jan ZWIĄZEK, *Z dziejów kaznodziejstwa katolickiego w Polsce na przełomie XVI i XVII wieku*, *Analecta Cracoviensia* (23) 1991, s. 427–466.

⁹⁶ K.M. KOWALSKI, *op. cit.*, s. 69.

⁹⁷ Stanisław LITAK, *Parafie w Rzeczypospolitej w XVI–XVIII wieku. Struktura, funkcje społeczno-religijne i edukacyjne*, Lublin: Wydaw. KUL 2004 (Dzieje chrześcijaństwa Polski i Rzeczypospolitej Obojga Narodów 2, Wiek XVI–XVIII. Pod red. Jerzego Kłoczowskiego; 6), s. 333. Zob. też Marian SURDACKI, *Źródła normatywne kościelne jako podstawa do badań nad szpitalnictwem w Polsce przedrozbiorowej*, *Roczniki Nauk Społecznych* (18) 1990, z. 2, s. 57–70.

van der Beecka (Becanusa) czy Antonia Diany⁹⁸. Przestrzeganie nakazów władz kościelnych, z lepszym lub gorszym skutkiem, weryfikowano podczas wizytacji kanonicznych.

Od schematu zbioru parafialnego zdecydowanie odbiega prywatna biblioteka Ruthena. Podstawowa różnica dotyczy obecności tekstów liturgicznych. Nie zachowały się żadne, choć korzystał z nich stale i miał, jak wskazują jego teksty, świętą orientację w wielu różnych edycjach, korzystał także z wersji rękopiśmiennych, co już zaznaczono przy okazji analizy tworzonych przez niego kompilacji tekstów religijnych. Oczywiście księgozbiór Ruthena był zdominowany przez literaturę religijną, ale bez najbardziej typowych dzieł z zakresu teologii praktycznej. Jako proboszcz, zgodnie ze wskazaniem władzy kościelnej, kładł szczególny nacisk na powszechną katechizację i kaznodziejstwo, duszpasterstwo związane z parafią, w tym także na duszpasterstwo katechetyczne. Można zakładać, że w taką literaturę w większej mierze zaopatrzona była biblioteka parafialna albo że już po śmierci Ruthena ktoś przejął do własnego zbioru najbardziej użyteczne i popularne edycje.

Wśród należących do Ruthena edycji warto zwrócić uwagę na dzieło *Doctrinae catholicae* Jacques'a B. Bossueta⁹⁹, kanonika i biskupa, teologa, świętego mówcy, zwolennika teorii absolutyzmu politycznego, a także wychowawcy następcy tronu francuskiego. Jest to wykład wiary katolickiej, ale Bossuet pisał też teksty polemiczne, atakował François Fénelona i kwietystów, wedle których chrześcijanin powinien całkowicie zdać się na łaskę bożą.

Dość bogatą grupę w księgozbiórze Ruthena tworzą dzieła autorów z kręgu jezuitskiego. Posiadał między innymi prace Jacoba Gretsera — teologa i historyka, profesora w Ingolsztadzie, nauczyciela retoryki, poety i historyka Jacoba Masena, kolońską edycję *Libellulus doctrinalis* kaznodziei i wykładowcy retoryki Heinricha Kirchera¹⁰⁰ czy *Consolatoria aegrorum schola et recreatio* Étienne'a Bineta¹⁰¹. Korzystał z tekstu należącego do typowo pastoralnej literatury — *Teophilus parochialis seu de quadruplici debito in propria parochia persolvendo* kapucyna Louisa Le Pippre¹⁰². Do pomocy katechetycznych zaliczyć można także emble-

⁹⁸ Jan BAJDA, *Teologia moralna (kazuistyczna) w XVII–XVIII wieku*, [w:] *Dzieje teologii katolickiej...*, s. 285.

⁹⁹ Jacques Bénigne BOSSUET, *Doctrinae catholicae*, Molshemii: Typis Episcopalis apud Joann[es] Henr[ic]us Straubhaar 1680.

¹⁰⁰ Heinrich KIRCHER, *Libellulus doctrinalis dilucide ostendes populis septentrionalibus fidem in qua oporteat salvos fieri*, Coloniae Agrippinae: Typis Wilhelmi Friessem 1673.

¹⁰¹ Étienne BINET, *Consolatoria aegrorum schola et recreatio ab alio eiusdem Societatis [Iesu] e gallico in latinum sermonem conversa*, Coloniae Agrippinae: Apud Petrum Henningium 1619.

¹⁰² Louis LE PIPPRE, *Teophilus parochialis seu de quadruplici debito in propria parochia persolvendo concionis, missae, confessionis paschalis, paschalisque communionis*, Parisiis: Apud Fredericum Leonard 1705.

matyczne dzieło Filippo Picinello *Mundus symbolicus*¹⁰³, a z polskich autorów: paulina Grzegorza Terecjusza *Confessio [et] instructio idiotae sive modus excipiendi confessiones sacramentales*¹⁰⁴ z pogranicza teologii moralnej i ascetycznej oraz dominikanina Bernarda Kołka (Paxillusa) *Monomachia pro defensione fidei SS. Trinitatis* z teologii pozytywno-kontrowersyjnej¹⁰⁵. Za tekst propagujący chrześcijański model wychowania uznać trzeba wydane w 1607 roku dzieło Juana Bonifacio *Institutio christiani pueri*.

Wśród autorów dzieł egzegetycznych wyróżniali się także autorzy jezuickcy. I choć znowu nie znajdziemy w bibliotece Ruthena największych nazwisk — Roberta Bellarmina, Jeremiasa Drexela, Corneliusa a Lapide — to jednak zdecydowanie pozostawał w sferze oddziaływania jezuickiego kręgu. Z literatury egzegetycznej posiadał tekst portugalskiego jezuita Manuela de Sá, teologa, egzegety i biblisty, profesora Pisma Świętego w Collegium Romanum, pisarza o reputacji erudyty, powołanego przez Piusa V do grupy edytorów *Septuaginty*¹⁰⁶. Wydane w 1596 roku w antwerpskiej oficynie Plantina, pierwsze wydanie jego *Scholia in quatuor Evangelia* Ruthen kupił w 1711. Dzieło to miało liczne wydania, choć autor był atakowany przez krytyków protestanckich za zbyt dosłowne rozumienie tekstu Pisma Świętego. Inny komentarz z biblioteki Ruthena to *Tetrateuchus sive commentarius in sancta Iesu Christi Evangelia* w paryskim wydaniu z 1643 roku, flamandzkiego teologa Corneliusa Janseniusa, jednego z twórców jansenizmu¹⁰⁷.

Gromadził także Ruthen literaturę mistyczno-ascetyczną. Klasycznym przykładem są medytacje dotyczące Męki Pańskiej *Jesus Passus* jezuita Kaspra Drużbickiego¹⁰⁸, który w swoich pismach opierał się chętnie na dorobku Fernanda Chirinos de Salazara¹⁰⁹. Inny tekst o ascetycznym wydźwięku to dzieło wspomnianych jezuitów: Jacoba Gretzera *De cruce spiritali liber singularis ex Sacra Scriptura et Sanctorum Patrum monumentis confectus* z 1607 roku czy Jacoba Masena *Dux viae ad vitam puram, piam, perfectam...* z 1667. Posiadał także Ru-

¹⁰³ Filippo PICINELLO, *Mundus symbolicus in emblematum universitate formatus, explicatus, et tam sacris, quam profanis eruditionibus ac sentiis illustrates*. T. 2, Coloniae Agrippinae: Sumptibus Joh[annes] Theodori Boetii 1695.

¹⁰⁴ Grzegorz TERETIUS, *Confessio [et] instructio idiotae sive modus excipiendi confessiones sacramentales rusticorum, puerorum, in peccatis inveterarum, ac ignorantium profectum in vita Christiana*, Cracoviae: Ex Officina Francisci Cezary 1686.

¹⁰⁵ Bernard PAXILLIUS, *Monomachia pro defensione fidei S[acrosanctae] Trinitatis*, Cracoviae: In Officina Lazarii, Mathias Andreovien[sis] 1616.

¹⁰⁶ Najśłynniejsze jego dzieła to: *Aphorismi confessoriorum ex doctorum sentiis collecti*, *Scholia in quatuor Evangelia, ex selectis doctorum sacrorum sentiis collecta*, *Notationes in totam Scripturam Sacram, quibus omnia fere loca difficilia brevissime explicantur*.

¹⁰⁷ Autor pracy *Augustinus* (1640) będącej modyfikacją doktryny św. Augustyna o łasce Bożej i teologiczną podstawą poglądów religijnych jansenistów.

¹⁰⁸ Kaspar DRUŻBICKI, *Jesus Passus per centuriam modorum meditandi passionem Salvatoris nostri illustrates*, Calissi: Typis Collegii Societatis Iesu 1660.

¹⁰⁹ Karol GÓRSKI, *Zarys dziejów duchowości w Polsce*, Kraków: Znak 1986, s. 166.

then teksty biograficzne, na przykład poświęcony św. Bernardowi oraz *Vita Stanislai Hosii* autorstwa Stanisława Reszki, wydane w 1690 roku.

Władze diecezjalne, realizując trydenckie ideały pastoralne, propagowały lepsze przygotowanie duchownych do powierzonych im pracy na ambonie i w konfesjonale. Zwracano uwagę zarówno na konieczność odwoływania się do Biblii, Ojców Kościoła i tradycji kościelnej, jak i na uwzględnianie poziomu percepcji wiernych¹¹⁰, a w razie trudności czytanie kazań wprost z książki¹¹¹. Ruthen miał oczywiście kilka podstawowych zbiorów kaznodziejskich, nie stanowią one jednak dominanty tego księgozbioru. Co więcej, tylko w niewielkiej mierze są to teksty polskojęzyczne. Najbardziej reprezentatywni są twórcy regionalni, ale także znani autorzy jezuicki. Wymienić należy przede wszystkim Tobiasza Lohnera, autora kilkutomowego dzieła *Instructissima bibliotheca manualis concionatoria*, którego piąte wydanie z 1712 r. posiadał. Współczesne Ruthenowi kaznodziejstwo barokowe nie jest w jego zbiorze dobrze reprezentowane. Za najbardziej typowe uznać trzeba dzieło *Polyanthea sacra* Andreasa Spannera w dwutomowej edycji z 1715 roku. Autor posługiwał się w nim alegorią i symboliką, propagując ascezę, kult ducha, pogardę dla ciała i świata. Specyficzna erudycja — oparta na Biblii, Ojcach Kościoła, historii i przyrodoznawstwie, autorach starożytnych, anegdotach i conceptach — zapewniła mu wielką poczytność.

Z dość oczywistych względów odnajdziemy w bibliotece Ruthena dzieła Michała Antoniego Hackiego, opata cystersów w Oliwie, sekretarza królewskiego i dyplomaty, a także pisarza ascetycznego i poety, autora kilku zbiorów kazań. Są to tomy *Sermones capitulares* wydane w 1691 roku w drukarni oliwskiej, którą Hacki rozbudował tak, że za jego życia stała się liczącą oficyną. Warto wspomnieć, że w księgozbiorze Ruthena znalazły się również poetyckie próby Hackiego, a mianowicie druk *Maria Deipara semper virgo* z roku 1695¹¹².

Z polskojęzycznych edycji posiadał Ruten pojedyncze kazania, na przykład pogrzebowe, między innymi Chryzostoma Gołębiowskiego, augustianina i doktora teologii, kaznodziei nadwornego króla Jana III Sobieskiego *Poiedynek smierci z zyciem na pogrzebie... Krzysztofa Zygmunta Paca* z 1685 roku czy jezuitę Stanisława Karczyńskiego *Wyscie z swiata przed wysciem z ciala... Alexandry Katarzyny z Czarnce Branicki* wydane w roku 1698.

Zgodnie z zaleceniami władz kościelnych kaznodzieja powinien posługiwać się przykładami zaczerpniętymi z pisarzy starożytnych czy historii powszechnej. W bibliotece naszego proboszcza znajdziemy kilka dzieł historycznych. Te

¹¹⁰ Jan KRACIK, *Przeciw reformacji*, [w:] *Kościół krakowski w tysiącleciu*, Kraków: Znak 2000, s. 206–207; Kazimierz PANUŚ, *Kaznodziejstwo w Polsce. Od średniowiecza do baroku*, Kraków: Wydaw. M 2001 (Zarys historii kaznodziejstwa w Kościele katolickim. Cz. 2), s. 356–362.

¹¹¹ K.M. KOWALSKI, *op. cit.*, s. 69.

¹¹² Edward OZOROWSKI, *Hacki Michał Antoni*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich*. Red. Hieronim Eug[eniusz] Wyczawski, T. 2, Warszawa: Akademia Teologii Katolickiej 1982, s. 16–17.

odnoszące się do historii starożytnej odziedziczył po starszym bracie Antonim. Zapewne korzystał z klasycznego i chętnie czytanego tekstu Marcusa Iunianusa Iustinusa, historyka z III wieku, autora wyciągu z *Historiae Philippicae* Pompeiusa Trogusa, wydanego w Bazylei w roku 1576. Skrót ten był szczególnie popularny w średniowieczu i wielokrotnie kopiowany. Wyciąg jego autorstwa nie był jednolitą parafrazą, lecz jedynie fragmentami oryginału, połączonymi streszczeniami, chętnie cytującymi anegdoty czy wstrząsające i budujące historie¹¹³. Kolejny druk to *Historiarum de rebus gestis Alexandri Magni* z 1620 roku, czyli powieściowa biografia Aleksandra III Wielkiego, napisana przez Quintusa Curtiusa Rufusa (I wiek n.e.), rzymskiego retora i historyka.

Do dzieł historycznych zaliczyć trzeba teksty poprzednika Ruthena na wejherowskiej parafii, czyli Mateusza Praetoriusa z Kłajpedy¹¹⁴, początkowo protestanta, konwertyty i w końcu katolickiego proboszcza. Jako sekretarz i historiograf królewski wydał on dzieło *Orbis Gothicus, id est historica narratio omnium fere Gothici nominis populorum origines* drukowane w Oliwie w latach 1688–1689¹¹⁵, które było kolejną, po pracy Krzysztofa Hartknocha, publikacją dokumentującą kulturę Prus. Pisał w niej między innymi „o języku pruskim dawnym, dowodząc że język ten z początków swych gocki”, o obyczajach litewskich, o monetach pruskich¹¹⁶. Do tekstów dotyczących historii kościelnej zaliczyć możemy także wydaną w 1681 roku historię obrazu Matki Boskiej Częstochowskiej *Analecta mensae reginalis paulina* Ambrożego Nieszporkowicza.

Jak się wydaje, w związku ze specyficznym pod względem wyznaniowym terenem pracy, interesowały Ruthena różne kierunki teologii i współczesna literatura polemiczna. Wyróżnia się tu jezuita Jerzy Gengell i jego *Eversio atheismi* wydane w Braniewie w 1716 roku¹¹⁷. Gengell pozostawił kilkanaście książek, skierowanych głównie przeciwko protestantom, występował przeciw luteranizmowi, jansenizmowi, kalwinizmowi, a także ateizmowi¹¹⁸. Literaturę kontro-

¹¹³ *Słownik pisarzy antycznych*. Red. Anna Świderkówna, Warszawa: Wiedza Powszechna 1990, s. 281, 414.

¹¹⁴ E. OZOROWSKI, *Praetorius Mateusz*, [w:] *Słownik polskich teologów katolickich...* T. 3, Warszawa 1982, s. 436–437.

¹¹⁵ Jerzy KOLENDO, *Wizja najstarszych dziejów Europy Północnej i Środkowej w ujęciu Mateusza Praetoriusa, czyli o poszukiwaniu tożsamości mieszkańców Prus Królewskich i Polski w XVII wieku*, [w:] *Narracja, historia, fikcja. Dawna kultura w historiografii i literaturze*. Red. Łukasz Grützmacher, Warszawa: Ośrodek Badań Interdyscyplinarnych „Artes Liberales”, Wydaw. Trio 2009, s. 65–73.

¹¹⁶ K. ESTREICHER, *Bibliografia polska...* T. 25, Kraków 1913, s. 212.

¹¹⁷ Jerzy Gengell, *Eversio atheismi, seu pro Deo contra atheos libri duo*, Brunsbergae: Typis Collegij S[ocietatis] J[esu] 1716.

¹¹⁸ Franciszek BARGIEL, *Problem ateizmu i nieśmiertelności duszy w pracach Jerzego Gengella SJ (1657–1727)*, Rocznik Wydziału Filozoficznego Towarzystwa Jezusowego w Krakowie 1989, s. 33–41; *idem*, *Geneza i przyczyny niewiary wg Jerzego Gengella*, Rocznik Wydziału Filozoficznego Towarzystwa Jezusowego w Krakowie 1991, s. 101–127.

wersyjną w zbiorach Ruthena reprezentują też Gregorius de Valentia z dziełem *Analysis fidei catholicae* wydanym w 1585 roku oraz Johann Botsack, profesor hebrajskiego i rektor protestanckiego gdańskiego gimnazjum akademickiego, z tekstem *Das Catholicum cavete* wydrukowanym w roku 1646. Ruthen znał prace Václava Budovca (Budowetz) z Budova, zaangażowanego w walkę o wolność wyznania braci czeskich, skazanego na śmierć autora pism historycznych, religijnych i naukowych. W księgozbiornie Ruthena zachowały się dwie edycje jego dzieł: wydany w 1616 roku i umieszczony na indeksie ksiąg zakazanych *Circulus horologii lunaris et solaris*¹¹⁹ oraz wydrukowany w 1618 *Gnomon apologeticus circuli horologii*.

Nie gromadził raczej pism filozoficznych, z zachowanych wymienić można jednak znane dzieło *Philosophia curiosa* Wojciecha Tytkowskiego, teologa, polihistora i zwolennika scholastyki, wszechstronnie wykształconego profesora w kolegiach jezuickich w Braniewie, Warszawie, Wilnie i Połocku. Wielotomowa *Philosophia* (Kraków 1669, Oliwa 1680) była jego największym dziełem. Omówił w niej między innymi zagadnienia związane z akustyką muzyczną, ale także z pochodzeniem i produkcją bursztynu¹²⁰. Pisał również prace dotyczące teologii, filozofii, nauk przyrodniczych i ścisłych¹²¹. Inny jego tekst z biblioteki Ruthena to dzieło *De bono tam in pace, quam in bello*, wydane w Oliwie w 1691 roku, pisane jako podręcznik, który miał uzupełniać naukę w szkołach jezuickich, a zawierające między innymi traktaty o wodzu, żołnierzach, uzbrojeniu, obozach, rodzajach armat, produkcji prochu.

Warto zwrócić uwagę na fakt, że Ruthena interesowała zarówno współczesna historia, jak i prawo, sięgał też chętnie po teksty publicystyczne. Jednym z bardziej interesujących jest druk *Complementary między Cesarzem Tureckim y Krolem Polskim* z 1686 roku, czyli korespondencja Zygmunta III z cesarzem tureckim, zawierający też przepowiednie o upadku Turcji. Inne teksty, dotyczące aktualnego życia politycznego kraju, to na przykład *Constitutie seymu walnego* z 1677 roku wydane przez dziedziców Piotra Elerta oraz *Justae Vindiciae [et] summa armorum justitia ex parte Sac[r]ae Reg[i]ae Maiestatis Poloniarum* z 1700 roku, czyli

¹¹⁹ *Index librorum prohibitorum usque ad diem 4. iunii anni [1744] regnante Benedicto XIV*, Romae: Ex Typographia Rev[erendae] Cam[erae] Apost[olicae] [1752], s. 440.

¹²⁰ Tadeusz BIENKOWSKI, *Polscy przedstawiciele scientia curiosa*, *Rozprawy z Dziejów Oświaty* (30) 1987, s. 5–18; Janusz TAZBIR, *Wojciech Tytkowski polihistor ośmieszony*, *Kwartalnik Historii Nauki i Techniki* (23) 1978, s. 83–100; Roman DAROWSKI, *Geneza dzieła Wojciecha Tytkowskiego SJ „Philosophia curiosa”*, *Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej* (26) 1980, s. 21–33.

¹²¹ Poszczególne części: *Philosophia curiosa* (Kraków 1669–1690), *Geometria practica curiosa* (Poznań 1692), *Arithmetica curiosa* (Kraków 1668), *Physica curiosa* (Oliwa 1680), *Medicus familiaris* (Poznań 1693), *De re agraria* (Oliwa 1681). Publikował też panegiryki, kazania i utwory ascetyczne i dewocyjne. Zob. Franciszek BARGIEL, *Wojciech Tytkowski i jego Philosophia curiosa z 1669 roku*, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego 1986.

rozprawa ogłoszona przez kancelarię polską, wykazująca szczegółowo naruszenia traktatu oliwskiego przez Szwecję¹²².

Typowo prawniczą książką jest podręcznik procesowy dla sądu grodzkiego, podający przykłady pozwów, dekretów itp. zatytułowany *Tractatus juridicus* Eliasa Ricci z 1691 roku, wydany w klasztorze oliwskim. Warto również zwrócić uwagę na dzieło *De officio hominis et civis iuxta legem naturalem libri duo* Samuela Pufendorfa, niemieckiego prawnika, filozofa politycznego, ekonomisty, polityka i historyka, wydane w 1695 roku.

W zachowanym do dziś zbiorze Ruthena znajdziemy dość pokaźną grupę różnego rodzaju druków okolicznościowych, w tym panegiryków. W jego bibliotece znajdowały się *Fastigium panegirici operis* poświęcone Stanisławowi Szczuce z okazji objęcia w 1688 roku funkcji starosty lubelskiego autorstwa Stanisława Józefa Biezanowskiego, krakowskiego profesora, historyka i niezmordowanego wierszopisa, panegiryk żałobny poświęcony w 1691 roku kasztelanowi kaliskiemu Stefanowi Radomickiemu *Olympia mortis* Tomasza Jambickiego, profesora Akademii Lubrańskiego, wydany w tym samym roku druk *Augusta magnificentia, serenissimorum sponsorum Jacobi Poloniarum principis [et] Hedwigis Elisabeth Amaliae principis electoralis* Marcina Oślińskiego, profesora teologii, dziekana kolegiaty św. Anny w Krakowie i rektora Akademii Krakowskiej, *Chronologia synoptica palmitis Coributei* z 1669 roku, czyli historia rodu Wiśniowieckich Stanisława Temberskiego, profesora uniwersytetu krakowskiego, *Lumina ab illustrissimis hymenaeis accensa...*, wydrukowane z okazji ślubu Kazimierza Ludwika Bielińskiego z Ludwiką Morsztynówną w roku 1682, pijara Ignacego Zawadzkiego. Literatura panegiryczna i druki okolicznościowe świadczą o kontaktach i środowisku, w jakim Ruthen funkcjonował. Zachowały się też oliwska edycja powinszowań dla biskupa płockiego Bonawentury Madalińskiego *Pallas Rozrazewiana...* z 1691 roku, której nie wymienia *Bibliografia polska* Karola Estreichera, czy Andrzeja Temberskiego *Inwestytura Pana Jezusowa...* wydana z okazji benedykcji Teodora Przebendowskiego na opata mogińskiego w 1700 roku. Ze względu na kontakty z wejherowskimi reformatami posiadał Ruthen także *Prognostyk wysokich nadziei...*, wydany przez jezuitów warszawskich w roku 1696 z okazji ślubu Mikołaja Wiktoryna Grudzińskiego, starosty guzowskiego i golubskiego, który osadził ich w Miedniewicach, z Lukrecją Katarzyną Radziwiłłówną.

Wśród tekstów panegirycznych na szczególną uwagę zasługują utwory wspomnianego już Mateusza Praetoriusa, byłego pastora, nawróconego na wiarę katolicką przez zakonników z klasztoru oliwskiego. Tam powstał jego poemat w języku niemieckim *Regium Scutum Monarchae Poloniarum*, poświęcony Janowi III Sobieskiemu, a zwłaszcza sławiący jego wiedeńską wiktoryę. Za ten wydany w drukarni oliwskiej w 1684 roku utwór Jan III Sobieski nadał Praetoriusowi tytuł sekretarza i historiografa królewskiego. W zbiorach Ruthena znalazł się też inny

¹²² K. ESTREICHER, *Bibliografia polska...* T. 33, Kraków 1939, s. 46.

panegiryk jego autorstwa *Applausus Sarmatiae*, napisany z okazji zaślubin królewicza Jakuba Ludwika Sobieskiego z księżniczką neuburską Jadwigą Elżbietą, a wydany zapewne w 1691 roku w Gdańsku. Miał też edycję wiersza przypisywanego Praetoriusowi, a poświęconego ślubowi Teresy Kunegundy Sobieskiej z księciem Maksymilianem, elektorem bawarskim *Unterthänigste auffwartung...* (Gdańsk, 1694)¹²³.

Ruthen posiadał również niezbędne w jego pracach translatorskich opracowania słownikowe, między innymi popularny słownik Grzegorza Knapskiego, polskiego filologa i znakomitego leksykografa, nauczyciela kolegiów jezuickich, *Thesaurus Polono-Latino-Graecus*¹²⁴.

Przywołując zachowane do dzisiaj rękopisy i druki ze zbioru Franciszka Walentego Ruthena, nie jesteśmy w stanie odtworzyć pełnego stanu jego biblioteki. Trudno zatem wyrokować o jej zawartości, choć można uznać, że 107 zachowanych egzemplarzy uprawnia do wskazania pewnych charakterystycznych cech tego księgozbioru. Warto też spojrzeć na te dzieła w odniesieniu do innych zbiorów pomorskich.

W XVII i XVIII wieku mamy w Polsce do czynienia z systematycznym przyrostem i bogaceniem się bibliotek parafialnych (pod koniec końca XVIII wieku księgozbiory znajdowały się już w około 80% parafii¹²⁵), ale także z postępującą specjalizacją kolekcjonerstwa. Uwzględnić tu należy specyfikę pobożności potrydenckiej, kulturowe cechy samego regionu, zmiany w kształceniu duchownych, a ponadto rozwój czytelnictwa i pasji gromadzenia książek. Badania wykazały, że w interesującym nas czasie w zbiorach parafialnych na Pomorzu przeważała literatura polskojęzyczna i łacińska. Również biblioteka Ruthena pod względem językowym była zdominowana przez teksty łacińskie, wśród druków stanowiły one 79,3% zawartości, stosunkowo niewielką jej część tworzyły edycje polskojęzyczne — zaledwie 14,1%, a teksty niemieckie i dwujęzyczne — po 3,3%. Dodać trzeba, że większość księży w archidiakonacie pomorskim nie znała niemieckiego i tylko wyjątkowo gromadziła niemieckojęzyczne książki.

Na pewno znajomość języków obcych wśród duchowieństwa katolickiego nie była dobra. Choć kler katolicki był zmuszony do stałej rywalizacji z duchownymi protestanckimi, którzy legitymowali się lepszym przygotowaniem teoretycznym¹²⁶, jego wykształcenie nadal pozostawiało wiele do życzenia. Na rozwój seminariów trzeba było jeszcze czekać, a niektórzy księża poprzestawali na ukoń-

¹²³ *Ibidem*. T. 25, Kraków 1913, s. 212 „Miał także wydać wiersz niemiecki na ślub Kunegundy Sobieskiej”.

¹²⁴ Grzegorz KNAPSKI, *Thesauri polono-latino-graeci*. T. 3: *Continens adagia polonica selecta [et] sententias morales ac dicitia faceta, honesta, latine et graece reddita*, Cracoviae: Typis Francisci Caesarii 1632.

¹²⁵ K.M. KOWALSKI, *op. cit.*, s. 13.

¹²⁶ *Ibidem*, s. 69.

czeniu szkoły parafialnej i odbyciu praktyki u proboszcza¹²⁷. Na terenie Pomorza często posiłkowano się duchowymi wykształconymi w innych ośrodkach. Czytelnictwo duchownych było bardzo zróżnicowane, w zależności od zdobytego wykształcenia. Analiza wizytacji parafialnych wskazuje, że w księgozbiorach miejscowych gromadzono przede wszystkim dzieła kaznodziejskie, a zwłaszcza polskojęzyczne. Biblioteki rzadko ujawniają jakieś indywidualne zainteresowania proboszczów, wyjątkowo też były warsztatem ich pracy pisarskiej¹²⁸. Księgozbiór parafii wejherowskiej znamy jedynie ze spisu z lat 1701–1706¹²⁹, w którym wymieniono: „Mszał w Axamit czerwony oprawny, srebrny na rogach osm herbow dwa, y Klauzury z Regestrem Jedwabnym, [...] mszałow prostych dwa”¹³⁰. Trudno uznać ten wykaz za pełny, bo przecież Wejherowo z Kalwarią było ważnym ośrodkiem religijnym na tym terenie, odgrywało też istotną rolę jako lokalne centrum kulturotwórcze. Znaczący księgozbiór mieli tam franciszkanie reformaci, którzy gromadzili głównie kazania i dzieła ascetyczne, ale także literaturę piękną i polityczną¹³¹. Duchowieństwo miejscowe posiadało też zbiory *stricte* prywatne, choć często tworzone na potrzeby najbliższego środowiska i z czasem mu przekazywane, jak to było właśnie w przypadku biblioteki Ruthena. Książki były dla duchownych przede wszystkim narzędziem pracy, a przez to znakiem przynależności społecznej, potwierdzeniem funkcji, którą pełnili w środowisku lokalnym.

Wydaje się, że i dla Ruthena jego zbiór miał głównie walor użytkowy, choć nie bez znaczenia pozostaje aspekt duchowy wynikający z gromadzonych tekstów. Na pewno sama kolekcja, ale też podejmowane przez właściciela prace twórcze były w pewnym sensie realizacją duszpasterskich zobowiązań proboszcza oraz wyrazem jego ziemskiej ambicji i zainteresowań intelektualnych¹³². Wśród miejscowego duchowieństwa Franciszek Walenty Ruthen wyraźnie wyróżniał się swą oryginalną twórczością, jego księgozbiór zasługuje na szczególną uwagę, a pozostawiona spuścizna rękopiśmienna, na analizę nie tylko bibliologiczną, lecz także filologiczną.

¹²⁷ S. LITAK, *Parafie w Rzeczypospolitej...*, s. 215.

¹²⁸ K.M. KOWALSKI, *op. cit.*, s. 73.

¹²⁹ ADP, rkps G 24 *Visitatio Generalia Archidiaconatus Pomeraniae [...] per S. Szembek (1701–1706)*, s. 706.

¹³⁰ Cyt. za: K.M. KOWALSKI, *op. cit.*, s. 19.

¹³¹ *Historia Wejherowa...*, s. 85–88. J. Tondel, *Inkunabuły w zbiorach Biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego w Pelplinie*, Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika; Pelplin: Wydawnictwo Bernardinum 2007, s. 16–17, 522. Zob. też G.A. KUSTUSZ, *Biblioteka klasztoru reformatów w Wejherowie*, Rocznik Gdański (2) 1998, s. 73–85; Mirosław LADEMANN, *Biblioteka klasztoru reformatów w Wejherowie*, *Studia Pelplińskie* (27) 1998, s. 234–235.

¹³² Krzysztof POMIAN, *Zbieracze i osobliwości, Paryż — Wenecja XVI–XVIII wiek*, Lublin: Wydaw. Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej 2001, s. 23.

IWONA PIETRZKIEWICZ

PRO USU ET ERUDITIONE. THE LIBRARY OF THE WEJHEROWO PARISH PRIEST FRANCISZEK WALENTY RUTHEN FROM THE LATE 17TH AND EARLY 18TH CENTURY

Summary

Franciszek Walenty Ruthen (1674–1734) has his place in the history of Kashubia and Pomerania, especially Wejherowo. He was an eminent parish priest, who amassed a large private library collection (107 books have survived to this day and are kept in the Library of the Pelplin Seminary, the Kórnik Library of the Polish Academy of Sciences and the Gdańsk Library of the Polish Academy of Sciences). The contents of the collection reflect Ruthen's education, profession as well as his private interests and ambitions. Ruthen collected books that were useful in his pastoral work, in expanding his theological and historical knowledge as well as general erudition. He supplemented his collection with excerpts from various works, his own translations of religious texts, and, following the example of his predecessors in the parish of Wejherowo, texts supporting the development of the local Calvary cult.

KEY WORDS: history of the book, church library, historical collections, Wejherowo, Franciszek Walenty Ruthen